

В.М.Орлик*

ПОДАТКОВІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У статті розглядається історіографія дослідження податкових органів Російської імперії в Україні в кінці XVIII – на початку XX ст.

Великі геополітичні зміни у Центральній і Східній Європі наприкінці XVIII ст., насамперед зникнення таких держав, як Кримське ханство й Річ Посполита, котрі традиційно впливали на розвиток подій в Україні у попередні періоди історичного розвитку, спричинили нову політичну ситуацію для українських етнічних земель, зменшивши з чотирьох до двох кількість держав, до складу яких вони входили. Майже всі останні після третього поділу Польщі (1795 р.), за винятком Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, ввійшли до складу Російської імперії, основу адміністративно-територіального поділу якої на той час становили губернії. Вони являли собою "пространство земли, в пределах которого действуют власти, непосредственно подчиненные центральному правительству и образующие круг так называемых губернских учреждений, которым поручено заведывание известными общими делами государственного управления"¹.

Після уніфікації адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських у 70–80-х рр. XVIII ст. ключовою фігурою на місцях став губернатор. Внаслідок реформування системи управління 1775 р. з'явилася нова адміністративна установа на чолі з віце-губернатором – казенна палата², яка відіграла важливу роль у системі місцевого апарату. До створення палат державних маєтностей³ 1838 р. вона була єдиним органом, що здійснював загальне керівництво податковою діяльністю на рівні губернії. Реформування системи непрямого оподаткування й виникнення акцизних управлінь 1863 р. ще більше звузило повноваження казенних палат.

Історія зазначених фіскальних органів Російської імперії періоду кінця XVIII – початку XX ст. знайшла певне розкриття у різноплановій за проблематикою і глибиною висвітлення аспектів теми літературі. Це й документальні джерела, узагальнюючі праці, монографічні дослідження, довідкова, науково-популярна і навчальна література, матеріали наукових конференцій, критико-бібліографічні видання, публіцистичні твори, мемуари, автобіографії та ін. Для всебічного розкриття процесу дослідження фіскальних органів царизму в Україні з усього історіографічного комплексу доцільно виділити дві основні групи праць: перша – узагальнюючі монографії з проблем фінансового законодавства й місцевих органів управління; друга – дослідження, присвячені урядовим та самоврядним органам оподаткування (казенним і палатам державних маєтностей, акцизним управлінням, податковим інспекторам, сільським адміністраціям й ін.).

Актуальність дослідження проблем фінансової політики Російської імперії в Україні має велике значення. Ще наприкінці XIX ст. академік І.І.Янжул вказував, що "лише одне порівняння та зіставлення історичних фактів, заглиблення у досвід минулого дає нам можливість раціонально оцінювати правильність, доцільність і застосовність того чи іншого фінансового заходу, того чи іншого джерела державних доходів"⁴. Однією із складових цієї політики є податкова, реалізацію якої забезпечують відповідні органи держави.

Проблема повноважень та діяльності органів фіску не нова для науки. Перші спроби вивчити це питання належать сучасникам тієї епохи: вченим, чиновни-

*Орлик Василь Михайлович – канд. іст. наук, доц. Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

кам Міністерства фінансів і його місцевих органів, які намагалися не лише навести конкретні дані про податкові функції губернських органів, у тому числі й казенних палат, а і дати певну оцінку їхній діяльності та законодавства, що її регламентувало. Важливу роль у розгортанні досліджень губернських органів управління, в тому числі й фіскальних, відіграло зародження державознавства, яке в першій половині XIX ст. пов'язувалося з іменами М.Сперанського⁵, С.Хапильова⁶, О.Куницина⁷, І.Васильєва⁸, К.Дюгамеля⁹. Ці автори, розглядаючи центральні та місцеві органи управління, досить детально висвітлювали податкові повноваження казенних палат. Виходячи із запропонованої нами класифікації, це – праці першої групи історіографічних джерел.

Значним етапом у вивченні фіскальних губернських органів стала розвідка професора С. Орнатського¹⁰, хоча по суті вона являла собою компіляцію з нормативних актів. Викладення чинного законодавства, переважно без коментарів, було характерною рисою правознавчих студій дореформеної Російської імперії.

Буржуазні реформи 60–80-х рр. XIX ст. дали значний імпульс розвитку цих досліджень. Серед учених переважали послідовники "державної" школи, в центрі уваги яких були проблеми історії російського права й імперських інститутів. Вивченню історії губернських установ присвятив докторську дисертацію відомий російський юрист О.В. Лохвицький¹¹. Багато уваги автор приділив характеристиці місцевих підрозділів міністерств, у тому числі й Міністерства фінансів, зокрема їхнім повноваженням, штатам чиновників та ін.

В нарисі голови Київської археографічної комісії М.В. Юзефовича¹² висвітлено заходи керівництва південно-західних губерній щодо реалізації податкової політики імперії й впорядкування викупних платежів. Автор вказав, що новим київським генерал-губернатором було відмінено військові екзакуції для стягнення недоїмок із селян цього краю¹³.

Над вивченням проблеми історії місцевих органів управління, у тому числі фіскальних, активно працював один з основоположників російського державного права професор О.Д. Градовський. Після закінчення університету він, певний час працюючи в апаратах харківського і воронезького цивільних губернаторів, був добре знайомий із системою місцевого управління, що позитивно вплинуло на глибину його дослідження. Капітальна праця Градовського "Начала русского государственного права" була єдиною в своєму роді у вітчизняній літературі. Твір складається з трьох частин, поділених на книги зі складною внутрішньою структурою. Останній третій том дослідження присвячений органам місцевого управління¹⁴, в якому вчений висвітлив не лише структуру та повноваження губернських адміністративних апаратів, а й подав історію їх формування¹⁵. Автор вказав, що у 80-х рр. XIX ст. організація фінансового управління в губерніях зосереджувалася у трьох установах: казенних палатах, управліннях державними маєтностями та губернському акцизному¹⁶. Не можна не погодитися з тезою Градовського про те, що найбільших змін казенні палати зазнали в часи правління імператорів Миколи I й Олександра II внаслідок створення управлінь державних маєтностей (1838 р.), акцизних управлінь (1863 р.) і контрольних палат (1864 р.)¹⁷.

Сучасники дослідника високо оцінили цю працю. Так, зокрема відомий представник російського державознавства останньої чверті XIX ст. М.М.Коркунов підкреслював, що О.Д.Градовський майже відійшов від описовості, яка була характерною для тогочасної правової літератури, "не ограничиваясь историческими разъяснениями отдельных институтов, дал им теоретическое, юридическое освещение, осмыслил их как юридические институты, а не только как исторические факты вообще"¹⁸.

Певні відомості щодо історії місцевих податкових органів містяться у другому томі праці М.М.Коркунова¹⁹, в розвідці І. Білоконського²⁰, перших двох томах чотиритомника "Финансы России XIX столетия. История – статистика" відомого

економіста кінця XIX ст. І.С. Бліоха²¹, дослідженні історії фінансових органів царської імперії І.Блеха²² та ін.

Своєрідним різновидом дослідницької літератури з проблем історії центральних і місцевих органів управління, у тому числі й фінансових, є ювілейні видання, частина з яких належить перу чиновників цих відомств, а частина написана спільно з науковцями²³. Значну увагу історії податкових органів приділено в ювілейній колективній монографії, що вийшла з нагоди 100-річчя Міністерства фінансів²⁴. Незважаючи на парадний, офіційний характер видання, книга, за справедливим визначенням сучасного українського дослідника В.Р. Жвалюка, цінна "систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною "прив'язкою" висвітлення розвитку всіх місцевих і центральних структур міністерства на тлі динаміки податкового, митного та ін. законодавства"²⁵.

Певні відомості щодо фіскальних повноважень Міністерства фінансів Російської імперії містяться у циклі статей професора історії права Юр'євського університету О.М. Філіппова²⁶, в дослідженні професора Демидівського юридичного ліцею С.П. Покровського²⁷ й ін.

У пожовтневій вітчизняній історіографії проблеми історії адміністративних установ Російської імперії, в тому числі податкових органів, переважно казенних палат, знайшли відображення у працях М.П.Єрошкіна²⁸, П.А. Зайончковського²⁹ і Б.М. Миронова³⁰.

В довідкових за характером книгах М.П. Єрошкіна висвітлюється структура центральних та місцевих державних установ, їхній особовий склад, де автор значну увагу приділив матеріальному стану службовців.

Однак не можна погодитися з тезою М.П.Єрошкіна про те, що "служба чиновників першої половини XIX ст. оплачувалася досить щедро"³¹. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. працівники казенних палат були переважно незаможними людьми. Незначна зарплата дозволяла їм хоч на мінімальному рівні утримувати себе й свої сім'ї. Нерідко при тимчасовому звільненні за станом здоров'я вони зверталися до імператора з клопотанням про залишення за ними зарплати. Зокрема херсонський віце-губернатор, статський радник³² Повало-Швийновський, клопочучись про залишення за ним окладу, вказував на свою злиденність. Це підтверджував і міністр фінансів, зазначаючи, що він людина вкрай бідна та обтяжена великою сім'єю, внаслідок чого не може себе утримувати без зарплати³³. Той же міністр, доповідаючи імператору, за листом київського цивільного губернатора, таємного радника³⁴ Панкратьєва щодо звільнення за станом здоров'я надвірного радника³⁵ місцевої казенної палати Гудими, вказував на його злиденність і неможливість себе утримувати без окладу³⁶.

Монографія П.А. Зайончковського присвячена дослідженню царського урядового апарату у XIX ст. Автор на основі багатого архівного матеріалу проаналізував різні групи російської бюрократії, зокрема з підрозділів Міністерства фінансів, навів бюджети чиновників середини XIX ст., відповідно до яких середній сімейний з них, котрий отримував на руки 1078 руб. зарплати й вів досить скромний спосіб життя, не міг "звести кінці з кінцями"³⁷. Неодружений чиновник, маючи 715 руб. заробітної плати, для задоволення своїх потреб змушений був давати приватні уроки, перекладати художні та наукові твори тощо³⁸.

В одному з розділів дослідження Б.М. Миронова розглядаються проблеми соціальної мобільності дворянства і чиновництва й діяльності місцевих органів влади.

Останнім часом вивчення історії органів управління активізувалося. З цієї тематики з'явилися монографії О.В.Морякової³⁹ та Є.В. Сапілова⁴⁰.

Книга сучасного російського історика О.В. Морякової присвячена дослідженню системи місцевого управління імперії Романових часів правління Миколи I. Автор висвітлила діяльність установ, підпорядкованих на той час головним

трьом міністерствам Росії: внутрішніх справ, юстиції й фінансів, розкрила їхні взаємостосунки, показала побут та звичаї провінційного чиновництва. Дослідниця чи не вперше в історіографії велику увагу приділила діяльності казенних палат, їхньому особовому складу. О.В. Морякова справедливо зазначила, що вони були одним із найзабюрократизованіших місцевих органів влади⁴¹, а щодо "получения различных незаконных доходов казенные палаты стояли на первом месте среди местных государственных учреждений, так как в их ведении находились фактически все виды налогового обложения, в первую очередь винные откупа и акцизные сборы"⁴².

Щодо сучасної вітчизняної історіографії, то вагомий внесок у дослідження адміністративних установ українських губерній зробила В.Шандра⁴³.

Проблеми історії державного механізму Російської імперії, вищого чиновництва, яке було генератором реформ і контрреформ другої половини ХІХ ст., знайшли відображення в спеціальних дослідженнях зарубіжних учених. Так, зокрема певні аспекти історії податкових органів висвітлюються у монографіях доктора з Німеччини Г.Торке "Російське чиновництво в першій половині ХІХ століття"⁴⁴, професора Іллінойського університету Г.Ванева "Систематизація російського уряду: соціальна еволюція місцевої адміністрації Російської імперії, 1711–1905"⁴⁵, німецького дослідника Е.Амбургера "Історія організації державних установ Росії від Петра Великого до 1917 р."⁴⁶, у статті американського історика В.Пінтнера "Соціальна характеристика російської бюрократії в першій половині ХІХ століття"⁴⁷ та інших публікаціях представників переважно американської й німецької історіографії⁴⁸.

Слабким місцем зарубіжних досліджень, особливо тих, що були написані до початку 1990-х рр., на нашу думку, є недостатнє використання їхніми авторами архівних матеріалів із СРСР.

Вище вказувалося, що єдиної фіскальної структури у Російській імперії не існувало. Ці функції було розпорошено між різними державними установами: казенними палатами, палатами державних маєтностей та акцизними управліннями. Перші з них були єдиним органом, що здійснював загальне керівництво податковою діяльністю на рівні губернії до реформування управління державними маєтностями в 30-х рр. ХІХ ст. На нові палати з 1838 р. покладалося координування оподаткування державних селян. Виникнення акцизних управлінь у 1863 р. ще більше звузило фіскальні повноваження казенних палат. У третій чверті ХІХ ст. останні перебували в повній залежності від установ, непідвідомчих Міністерству фінансів з питань стягування податків, не мали ні достатніх засобів, ні можливостей збирати й перевіряти відомості щодо окладних зборів і платоспроможності населення. Лише після створення інституту податкових інспекторів 1885 р. посилилася їх роль в організації та координації стягування прямих податків.

Серед досліджень, присвячених розглядуваній проблемі, якісно виділяється праця начальника відділення Ліфляндської казенної палати Я.І. Козловського⁴⁹. Позитивним є те, що автор висвітлив історичні передумови виникнення цих адміністративних установ, вказуючи, що до введення казенних палат у галузі фінансового управління не було ні стабільності, ні системності. Козловський зазначив, що однією з основних функцій новоутворених органів була реалізація податкової політики держави⁵⁰. Аналізована монографія є унікальною у своєму роді. Це єдина в історіографії фундаментальна праця, присвячена цілком історії казенних палат. Автор на основі значного фактичного матеріалу, переважно правового, дослідив їх минуле з останньої чверті ХVІІІ ст. і до початку ХХ ст.

Інституту податкових інспекторів, що вводився відповідно до закону від 30 квітня 1885 р. й, за задумом законодавця, був виконавчим органом казенних палат, завідував певною їх дільницею, присвячено ряд неоднакових за науковим рівнем досліджень. Це насамперед праці чиновників Міністерства фінансів, влас-

не, податкових інспекторів, що, як правило, мають довідковий характер і спрямовані на поліпшення роботи останніх⁵¹. Значний пласт історіографічного матеріалу становлять дослідження юристів-фінансистів. У цих працях проблеми діяльності відповідних органів розглядалися в контексті реформування фіскальної системи царської імперії⁵². Єдиною дожовтневою фундаментальною працею була монографія К.І. Ровинського, присвячена 25-річчю створення інституту податкових інспекторів у Росії⁵³.

Важливе місце у вивченні фінансових органів імперії Романових в історіографії займає дослідження проблем становлення та функціонування тих, які займалися непрямими податками, – акцизних управлінь, що, як вказувалося вище, виникли внаслідок реформ у 60-х рр. XIX ст. Історія цих органів всебічно висвітлена в працях Д.О. Миропольського⁵⁴, Е.Ф. Нольде⁵⁵, М.С. Терського⁵⁶, В.О. Лебедева⁵⁷ й ін.⁵⁸ Неабияку роль у розгортанні досліджень системи непрямого оподаткування відіграло введення державної монополії на обіг алкогольних напоїв у середині 1890-х рр. Тоді ж з'явилися праці О.М. Гур'єва⁵⁹, М. Гредінгера⁶⁰, В.С. Снежинського⁶¹, М.О. Осипова⁶² та ін.⁶³

Останнім часом вивчення історії податкової політики і фіскальних органів дещо активізувалося. Значним імпульсом для цього стали серйозні зміни в господарстві держави за останні роки й активні пошуки законодавцями та економістами ефективної моделі податкової системи України.

На даний момент у сучасній українській історіографії є лише одне фундаментальне дослідження, присвячене розглядуваній проблемі, – монографія В.Р. Жвалюка "Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності"⁶⁴, написана на основі його кандидатської дисертації. При позитивній характеристиці цієї монографії не можна не звернути увагу на певні її огріхи, зокрема недостатній історіографічний аналіз досліджуваної проблеми, невикористання праць українських і російських учених, що вийшли у кінці 90-х рр. XX ст.⁶⁵, зокрема В.Шандри, О.Морякової й ін.

Щодо студій, присвячених фіскальним повноваженням палат державних маєтностей, то вони не стали об'єктом всебічного наукового дослідження. Навіть проблеми реформування управління державними селянами П.Д.Кисельовим не знайшли достатнього висвітлення в історіографії. Найбільш значущою у цьому плані є монографія академіка М.М. Дружиніна "Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева"⁶⁶. Автор детально описав податкові повноваження новоутворених палат державних маєтностей та їхніх місцевих органів, зазначаючи, що ці функції були детально нормовані законом від 30 квітня 1838 р., в якому особливу увагу законодавець звернув на проблеми впорядкування мирських видатків⁶⁷.

Питання історії фіскальних органів Російської імперії розглядаються у ряді публікацій автора цієї статті⁶⁸.

Діяльність місцевих громадських організацій щодо збирання податків знайшла висвітлення в ряді досліджень із проблем історії земств⁶⁹, органів міського⁷⁰ та сільського самоврядування⁷¹.

Окрім розглянутих вище двох основних груп історіографічних джерел, існують й інші, які формально не "вписуються" в запропоновану класифікацію, але відіграють важливу роль у дослідженні проблем фіскальної політики російського царизму в українських губерніях. Це насамперед – документальні джерела. Велику цінність для дослідницької роботи мають законодавчі акти. Вони відображають еволюцію податкового законодавства та фіскальних органів, їхніх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників відповідних відомств від початку прийняття на службу, умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов'язки від міністра фінансів до канцеляристів пові-

тових присутствених місць. Саме тому провідну роль серед джерел цілком об'єктивно відіграють правові – такі, як Повне зібрання законів Російської імперії⁷², Звід законів Російської імперії⁷³, Зібрання узаконень і розпоряджень уряду, відомчі видання⁷⁴ та ін. Важко не погодитися з тезою українського історика В. Шандри, що законодавчі акти "не є тільки простим інформаційним банком даних, хоча і значних розмірів. Закони створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає до певної міри як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури як створювачі законів, а з іншої, – що уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління"⁷⁵.

Для координації діяльності податкових інспекторів та пошуку найбільш раціональних способів реалізації посадових обов'язків останніх з урахуванням регіональних особливостей керівництвом казенних палат проводилися їх з'їзди у губерніях. Матеріали останніх також є досить цінним історичним джерелом⁷⁶. Управляючий Київською казенною палатою О.Ласточкин вмотивовував скликання такого з'їзду восени 1908 р. тим, що "діяльність податкової інспекції Київської губернії недостатньою мірою об'єднана. У різних інспекторів на одні й ті ж питання отримувалися різні відповіді та висловлювалися різні погляди; те, що один вважав важливим, іншому вважається другорядним і навпаки."⁷⁷

Серед опублікованих праць, що характеризують фіскальну політику Російської імперії в українських губерніях у кінці XVIII – на початку XX ст., важливе місце посідають щоденники, спогади, автобіографічні записки чиновників та службовців із помісного дворянства. Про значення цього виду джерел для об'єктивності й всебічності історичних досліджень влучно сказав І.Еренбург: "Колі очевидці мовчать, народжуються легенди"⁷⁸.

В літературі ще у першій половині XIX ст. склалася ситуація значного переважання мемуарів провінційних чиновників і дворян середнього рангу над спогадами придворної аристократії. Мемуари чиновників губернського та повітового рівнів дають досліднику яскраві картини їхніх звичаїв і побуту, ставлення до служби та колег. Автори спогадів вбачали своє завдання в тому, щоб донести до нащадків подробиці їхнього життя. Один із мемуаристів зазначав: "Мне кажется, что я должен писать свои воспоминания, потому что я не великий человек. Великие люди стоят обычно очень высоко, кругозор их слишком широк и невольно занимают их общие интересы человечества, и они невольно останавливаются только на крупных чертах, отпуская вовсе или касаясь только вскользь подробностей. Между тем эти подробности, эти мелочи жизни составляют иногда целую цепь мелких страданий, которыми подламываются самые твердые характеры и которым уступает иногда им и железная воля"⁷⁹.

З усього джерельного комплексу цієї групи особливо хотілося б виділити записки київського губернського предводителя дворянства П.Д.Селецького⁸⁰, опубліковані у "Київській старовині" за 1884 р., а також чиновника судового відомства, шляхтича за походженням Ф.Я.Лучинського⁸¹. Значну частину мемуарної літератури становлять спогади не лише про себе, а й про службу батьків у казенних палатах і казначействах⁸². Серед останніх особливо хотілося зупинитися на мемуарах В.А.Інсарського, який описав побут чиновників Пензенської казенної палати і навіть навіть розміри їхніх хабарів та приношень натурою.

Багатий джерельний пласт становлять спогади вищих посадовців Російської імперії, зокрема "Автобіографічні записки" засновника й першого попечителя Київського університету, директора 3-го департаменту Міністерства державних маєтностей С.Ф. Брадке⁸³, мемуари відомого фінансиста і державного діяча Є.І.Ламанського⁸⁴ й ін.

Короткий огляд літератури з питань податкової політики Російської імперії в українських губерніях свідчить, що ця проблема має певне висвітлення у науковій літературі. Історіографічний масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, в якій переважає досить характерне для студій другої половини XIX – початку XX ст. формально-юридичне висвітлення теми. У поштовженій вітчизняній історіографії проблеми фіскальної політики розглядалися в контексті історії експлуатації селянства державою і поміщиками та розгортання класової боротьби. Тому мусимо визнати, що крапку у дослідженні історії податкової політики російського царизму в українських губерніях ставити ще рано. Воно потребує подальшого глибокого, всебічного, комплексного вивчення.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр. 2-е. – Т. II. – Ст. 10. – СПб., 1831.

² Там же. – Т. XX. – № 14392.

³ Общее губернское учреждение // Свод законов. – 1857. – Т. 2. – Ч. 1. – Кн. 2. – № 1213.

⁴ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002. – С. 51.

⁵ Сперанский М. М. Проекты и записки. – М., 1961; *Его же*. Руководство к познанию законов. – СПб., 1845.

⁶ Куприц Н. Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. – М., 1980. – С. 14.

⁷ Куницын А. Изображение взаимной связи государственных сведений. – СПб., 1817.

⁸ Васильев И. О духе законов, ныне существующих в Российском государстве. – М., 1824; *Его же*. Новейшее руководство к познанию российских законов. – М., 1826.

⁹ Опыт государственного права Российской империи. Составил кандидат философского факультета Дерптского университета К. Дюгамель. – СПб., 1833.

¹⁰ Орнатский С. Действующее законодательство о государственных и губернских учреждениях Российской империи. – М., 1855.

¹¹ Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и административные учреждения. – СПб., 1864.

¹² Юзефович М. Очерк административной деятельности в юго-западном крае за последнее двухлетие (1865–1866). – К., 1867. – 18 с.

¹³ Там же. – С. 5.

¹⁴ Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб., 1883. – Т. 3. – 384 с.

¹⁵ Там же. – С. 124–139.

¹⁶ Там же. – С. 277.

¹⁷ Там же. – С. 278.

¹⁸ Коркунов Н. Государственное право (теория) // Сборник государственных знаний. – Т. 3. – СПб., 1887. – С. 23.

¹⁹ Коркунов Н. М. Русское государственное право. – Т. 2. – СПб., 1893. – С. 89–100.

²⁰ Белокопский И. Родина – Мать. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского Государства. – СПб., 1901. – 74 с.

²¹ Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т. 1. – СПб., 1882. – С. 41–43; Т. 2. – СПб., 1882. – С. 270.

²² Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб., 1895. – 211 с.

²³ Исторический обзор деятельности Комитета министров. 1802–1902. – Т. 1–3. – СПб., 1902; История Правительствующего Сената за двести лет. – Т. 1–5. – СПб., 1911 и др.

²⁴ Министерство финансов, 1802–1902. – Ч. 1–2. – СПб., 1902.

²⁵ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – С. 12.

²⁶ Филиппов А. Н. Исторический очерк образования министерств в России // Журнал Министерства юстиции. – 1902. – № 9–10.

²⁷ Покровский С. П. Министерская власть в России. – Ярославль, 1906.

²⁸ Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968; *Его же*. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая

половина XIX века). – М., 1981. – 252 с.; *Его же*. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). – М., 1885.

²⁹ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978. – 288 с.

³⁰ *Мионов Б.Н.* Русский город 1740-1860. Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990.

³¹ *Ерошкин Н.П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты. – С.77.

³² Статський радник – цивільний чин V класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам бригадира і капітан-командора флоту.

³³ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.560. – Оп.38. – Спр.95. – Арк.9.

³⁴ Таємний радник – цивільний чин III класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам генерал-лейтенанта і віце-адмірала.

³⁵ Надвірний радник – цивільний чин VII класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам підполковника, військового старшини і капітана 2-го рангу

³⁶ РДІА. – Ф.560. – Оп.38. – Спр.95. – Арк.13–13 зв.

³⁷ *Зайончковский П.А.* Указ. соч. – С.83.

³⁸ Там же. – С.81.

³⁹ *Морякова О.В.* Система местного управления России при Николае I. – М., 1998. – 272 с.

⁴⁰ *Сапилов Е.В.* Государственные органы управления финансами России / Ин-т экономики РАН. Центр информации. – М., 2000. – 162 с.

⁴¹ *Морякова О.В.* Указ. соч. – С.137.

⁴² Там же. – С.140.

⁴³ *Шандра В.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.

⁴⁴ *Torke H.-J.* Das russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts //Sonderdruck aus Forschungen zur Ostendischen Geschichte. – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S.7–345.

⁴⁵ *Yaney G.L.* The systematization of Russian government: Social Evolution in the Aimagistic administration of imperial Russia, 1711–1905. – VII, 1973. – 412 p.

⁴⁶ *Amburger E.* Geschichte der Behurdenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966.

⁴⁷ *Pintner W.M.* The Social Characteristics the Early Nineteenth Centri Russian Burearacy // Slawic Reviv. American Quarterly of Soviet and East European Studies. – Vol.29, 1970. – P.429–443.

⁴⁸ *Raeff M.* Understanding imperial Russia: State and society in the old regime. – N.Y., 1984. – 248 p.

⁴⁹ *Козловский Я.И.* Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России. История и современное устройство их. – Рига, 1901. – 853 с.

⁵⁰ Там же. – С.115.

⁵¹ Справочная книга для податных инспекторов, казенных палат и казначейств. – СПб., 1885. – 832 с.; *Честухин А.А.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора. – Х., 1911. – 62 с.

⁵² *Львов Д.М.* Промысловый налог и методы его установления в западноевропейских государствах и России. – Казань, 1878; *Алексеев М.М.* Подходный налог и условия его применения. – Х., 1885. – 32 с.; *Нюрнберг А.М.* Положение о государственном налоге. С приложением извлечений из законодательных указов Правительствующего Сената, разъяснений и циркуляров Министерства Финансов, а также инструкций. – М., 1909. – 416 с.; *Фриман М.С., Шейнес Д.И.* Промысловый налог по действующему русскому законодательству – М., 1913; *Степаненко И.Т.* Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената, изд. до октября 1912 г. – Х., 1913. – 119 с.

⁵³ Податная инспекция в России (1885 – 1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. – СПб., 1910. – 210 с.

⁵⁴ *Миропольский Д.А.* Косвенные налоги в России 1855–1880. – СПб., 1880. – 103 с.

⁵⁵ *Нольде Э.Ф.* Питейное дело и акцизная система. – Ч. 1–2. – СПб., 1882–1883.

- ⁵⁶ Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. – СПб., 1890. – 252 с.
- ⁵⁷ Лебедев В.А. Питейное дело. – СПб., 1898. – 106 с.
- ⁵⁸ Настоящее положение питейно-акцизного дела в России. – СПб., 1884. – 171 с.; Овсянкин Н. Акцизные уставы по винокурению в кратком систематическом изложении. – Варшава, 1887. – 141 с. и др.
- ⁵⁹ Гурьев А.Н. Питейная монополия. – СПб., 1893. – 81 с.
- ⁶⁰ Гредингер М. Основы питейной монополии в России. – Рига, 1895. – 80 с.
- ⁶¹ Снежинский В.С. Заметки о подготовительных работах по введению казенной продажи питей. – СПб., 1896. – 121 с.
- ⁶² Осипов Н.О. Винная монополия, ее основные начала, организация и некоторые последствия. – СПб., 1899. – 126 с.
- ⁶³ Казенная продажа вина. – СПб., 1900. – 538 с.; Фридман М.И. Винная монополия. – Т.2. – Пг., 1916. – 627 с.; Нюренберг А.М. Уставы об акцизных сборах, по официальному изданию 1901 года. – М. – Б.г. – 1139 с. и др.
- ⁶⁴ Жвалюк В.Р. Вказ. праця.
- ⁶⁵ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. – М., 1996. – 192 с.; Морякова О.В. Указ. соч.; Дмитриев А.Л. Винные налоги и винная монополия в России в XIX – начале XX в. // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб., 2000. – С.126–139 та ін.
- ⁶⁶ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. Предпосылки и сущность реформы. – М. – Л., 1946. – 632 с.; *его же*. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.2. Реализация и последствия реформы. – М., 1958. – 657 с.
- ⁶⁷ Там же. – С.532.
- ⁶⁸ Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний журнал. – 2003. – №2 (449). – С.66–73; *Його ж.* До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.2 (26) – С.179–185; *Його ж.* Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // Український історичний журнал. – 2004. – №2 (455). – С.113–120; *Його ж.* Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. – Київ, 2004. – С.75–81; *Його ж.* Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.4(28) – С.239–247.
- ⁶⁹ Дорошенко В. З історії земства на Україні. – Ч.1. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. – Львів – Київ, 1910. – 68 с.
- ⁷⁰ Нарлова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России, 1856-1874. – М., 1992. – С.221–238.
- ⁷¹ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб., 1897. – 427 с. Лазаревский Н.И. Ответственность по долгам сельских обществ. – СПб., 1914; Петренко О. Громадська селянська адміністрація в панських маєтках Східного Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. – К., 2004. – С.82–91 та ін.
- ⁷² О сборе государственных податей в губерниях Лифляндской, Курляндской, обеих Литовских, Минской, Подольской, Киевской и области Белостокской, вместо денег – хлебом: Высоч. Манифест 17 ноября 1811 г // Полн. собр. законов Рос. империи. Собр. 1-е. – Т.31. – № 24875; О новом образовании малороссийских казаков: Имен. высоч. указ 11 июля 1816 г // Там же. – Т.33. – №26309; О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в Малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою: Имен. указ 23 марта 1832 г // Полн. собр. законов Рос. империи. Собр. 2-е. – Т.7. – №5246; О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы, также и по казенным взысканиям: Высоч. утв. мнение Гос. Совета, 28 нояб. 1833 г. // Там же. – Т.8. – №6592; О дозволеннии малороссийским казакам переходить в другие податные состояния: Высоч. утв. Положение комитета министров, 23 нояб. 1838 г. // Там же – Т.13. – №11763; О переложении на серебро разных податей и сборов: Имен. указ 9 нояб. 1839 г. // Там же. – Т.14. – №12867;

О дозволеніи малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния: Высоч. Утв. Положение комитета министров, 7 февр. 1839 г. // Там же. – №13025; Об учреждении по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок: Высоч. утв. положение Особого комитета, 12 марта 1845 г. // Там же. – Т.20. – №18825; №2911; Об отмене подушной и преобразовании оброчной податей: Высоч. утв. мнение Гос. Совета, 28 мая 1885 г. // Полн. собр. законов Рос. империи. Собр. 3-е. – Т.5. – №2988; О преобразовании оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи: Высоч. утв. мнение Гос. Совета, 12 июня 1886 г. // Там же. – Т.6. – №3807 и др.

⁷³ Свод законов Российской империи. – Т.V. – СПб., 1842, 1857, 1893, 1903 и др.

⁷⁴ О привлечении на службу по Министерству финансов лиц с высшим образованием: Цирк. Министерства финансов от 18 окт. 1893 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1893. – Т.4. – С.621–622.

⁷⁵ Шандра В. Вказ. праця. – С.6.

⁷⁶ Журнал заседаний съезда податных инспекторов Киевской губернии 1908 года. – К., 1909. – 176 с.

⁷⁷ Там же. – С.3.

⁷⁸ Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. – Т.1. – М., 1990. – С.47.

⁷⁹ Сухонин П.П. Листки из далекого прошлого // Колосья. – №3. – 1885. – С.186.

⁸⁰ Селецкий П.Д. Записки Селецкого П.Д. // Киевская старина. – Ч.1. – К., 1884.

⁸¹ Лучинский Ф.Я. Провинциальные нравы за последние полвека. Воспоминания // Русская старина. – Т.91. – №9.

⁸² Инсарский В.А. Половодье. Картины провинциальной жизни прошлого времени. – СПб., 1875; Окрейц С.С. Далекие годы. – СПб., 1899; Мешков И.И. Записки И.И. Мешкова // Русский архив. – 1905. – Кн.2. – №6 и др.

⁸³ Брадке Е.Ф. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – Кн.1. – №1–3.

⁸⁴ Ламанский Е.И. Из воспоминаний // Русская старина. – 1915. – №3.

The article examines the research of rating authorities of Russian empire in Ukraine in the end of the 18-th – beginning of the 20-th century.